

20. Рішення ЄСПЛ у справі «Інтерсплав проти України» від 9 січня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_194.
21. Там само...
22. Кононенко В.П. Рішення Європейського суду з прав людини як прецедент тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод / В.П. Кононенко // Право України. – 2008. – № 3. – С. 131–134.
23. Левченко О.І. Вплив процесів глобалізації та євроінтеграції на ефективність регулювання суспільних відносин в Україні / О. І. Левченко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 2 (148). – С. 83–90.
24. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
25. Погребняк С. Основоложні принципи права : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія політичних та правових вчень» / Погребняк Станіслав Петрович. – Х., 2009. – 433 с.
26. Патеї-Братасюк М.Г. Антропоцентрична теорія права / М.Г. Патеї-Братасюк. – К., 2010. – 395 с.

УДК 347.45/.47

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИКОНАННЯ ДОГОВОРУ ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF CONTRACT LIFE MAINTENANCE

Розгон О.В.,

к.ю.н., доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті визначено, що основними випадками невиконання або неналежного виконання набувачем своїх обов'язків за договором довічного утримання є: 1) ненадання відчужувачу не тільки грошового утримання, але й відповідного догляду, якщо це передбачено умовами договору; 2) епізодичний характер (періодичні дії) утримання або надання допомоги частково чи певної допомоги, яка не є доглядом у розумінні вимог договору довічного утримання; 3) невиконання або неналежне виконання набувачем обов'язку поховання, оплати ритуальних послуг та встановлення надгробку за договором довічного утримання.

Ключові слова: опіка, піклування, опікування, допомога, спосіб, охорона, забезпечення прав та інтересів, підопічні особи.

В статье определено, что к основным случаям невыполнения или ненадлежащего выполнения приобретателем своих обязанностей по договору пожизненного содержания относятся: 1) непредоставление отчуждателю не только денежного содержания, но и соответствующего ухода, если это предусмотрено условиями договора; 2) эпизодический характер (периодические действия) содержания или предоставления помощи частично или определенной помощи, которая не является досмотром в понимании требований договора пожизненного содержания; 3) невыполнение или ненадлежащее выполнение приобретателем обязанности захоронения, оплаты ритуальных услуг и установки надгробия по договору пожизненного содержания.

Ключевые слова: опека, попечительство, попечение, помощь, способ, охрана, обеспечение прав и интересов, подопечные лица.

In the article find out practical worker of non-fulfillment properly of terms by agreement of permanent alimony. Certainly, that to the basic cases of non-fulfillment or improper implementation by purchaser of the duties by agreement of permanent alimony: 1) not grant to the alienor of not only money maintenance but also corresponding to examination, if it is envisaged by the conditions of the agreement; 2) episodic character (periodic actions) of maintenance or grant of help partly or to the certain help that is not examination in understanding of requirements of agreement of permanent alimony; 3) non-fulfillment or improper implementation by purchaser of duty of burial place, payments of ritual services and establishment to the tombstone, by agreement of permanent alimony. Opinion is expressed, that in practice there are violations of rights by this agreement outside both alienor and purchaser that needs attention at the conclusion of the real treaty and clear implementation of the duties by parties.

It is established that the contract of life maintenance occurs and abuse of their rights by disposing particularly in practice quite often there are times when disposing mainly from personal reasons, refused to take proper performance proposed purchaser – a situation known as «overdue creditor». There are cases when disposing departs to another place of permanent residence, for example, to another locality. Then the purchaser can not fulfill its obligations to the disposing and over time disposing submit a claim for termination of the contract of life maintenance (care) because it is not performed properly.

The emphasis that neglect or improper performance does not always lead to termination. Disposing a right to sue for damages and their amount is determined according to the monetary valuation specified in the contract. In exceptional cases it is possible to make a claim not to terminate the contract of life maintenance, and the obligation of the purchaser to fulfill obligations in kind undertaken by or for the recovery of monetary compensation of all types of financial security specified in the contract

Key words: guardianship, caring, custody, help, method, guard, providing of rights and interests, ward persons.

Практика застосування договору довічного утримання (догляду) породжує низку питань щодо реалізації прав сторін договору, які потребують свого теоретичного обґрунтування та практичного дослідження. На даний момент відносяться до найактуальніших положення, які достатньо чітко характеризували б практичні аспекти і випадки порушення прав сторін договору при невиконанні належним чином умов за договором довічного утримання.

Проблематиці договору довічного утримання присвячені наукові праці О. С. Йоффе, О. М. Великороді, О. І. Дзери, М. С. Долинської, Р. А. Майданика, І. В. Нестерової, І. Й. Пучковської, Р. О. Стефанчука, О. С. Яворської.

Метою статті є з'ясування на підставі аналізу судової практики основних проблем виконання договору довічного утримання та наукове обґрунтування можливих шляхів їх вирішення.

Спершу зауважимо, що положення ст.ст. 744-745 ЦК України визначають, що за договором довічного утримання (догляду) одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме чи рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно.

Законодавство не вказує, що відноситься до «рухомого майна, яке має значну цінність», та не встановлює вартісного вираження значної цінності такого майна, критеріїв її визначення або приблизного переліку таких речей.

Чітко не визначено, що саме з рухомого майна може відчужуватися за договором довічного утримання, тобто це може бути транспортний засіб, антикварні речі, ювелірні прикраси, твори мистецтва, скульптури, побутова техніка та інші речі за умови, що вони мають значну цінність. Але розмежування чи тлумачення понять «значна цінність» та «незначна цінність» у ЦК України не надається, тобто це вирішується безпосередньо сторонами [1, с. 3].

Договір довічного утримання (догляду) належить до фидуціарних договорів і передбачає особисте виконання набувачем обов'язків. Лише у разі неможливості подальшого виконання особою обов'язків набувача з підстав, що мають істотне значення, обов'язки останнього за договором можуть бути передані за згодою відчужувача члену сім'ї набувача (тобто особі, близькій йому) або іншій особі за згодою сторін [2, с. 181].

Оскільки договір довічного утримання (догляду) є реальним, то передавання майна здійснюється на стадії його укладення. Право власності на майно за договором довічного утримання у набувача виникає з моменту нотаріального посвідчення такого договору – у разі відчуження за договором рухомого майна, та з моменту реєстрації правочину – у разі відчуження нерухомого майна. Таким чином сам факт передавання майна не має вагомого ефекту.

Тобто фізичного передавання у власність майна за договором може взагалі не відбуватися. Відповідно слід відрізнити набуття права власності за цим договором й передавання майна. Саме за цим договором маємо справу з потенційним правом власності на майно. Хоча набувач є власником такого майна, але залежно від умов договору може фізично ним не володіти, не користуватися і розпоряджатися за життя відчужувача, оскільки при посвідченні договору довічного утримання (догляду) накладається заборона відчуження майна.

Основна мета укладення і виконання договору не тільки передавання майна у власність набувачеві, перш за все надати догляд, утримання від особи, яка може його надати.

Договір довічного утримання є односторонньою зобов'язуючим, оскільки набувач за цим договором наділений лише обов'язками з утримання відчужувача, а відчужувач має право вимагати надання такого утримання і не несе жодних обов'язків за договором.

Цей договір триваючий, оскільки зберігає силу до моменту смерті відчужувача і вимагає систематичного виконання набувачем своїх обов'язків (надання матеріального забезпечення у вигляді житла, харчування, необхідної допомоги тощо) [3, с. 60-61].

Стаття 531 ЦК України містить чимало норм, які передбачають можливість дострокового виконання договірних зобов'язань (ч. 1 ст. 107, ч. 5 ст. 144, ч. 1 ст. 157, ст. 592, ч. 2 ст. 1049, ч. 2 ст. 1050, ч. 2 ст. 1065 тощо). Разом з тим, оскільки це впливає із суті зобов'язання, неможливо достроково виконати зобов'язання за договором довічного утримання [4, с. 339].

Зобов'язання припиняється частково або в повному обсязі на підставах, установлених договором або законом.

Зобов'язання за договором довічного утримання (догляду) припиняються у разі: смерті відчужувача; смерті набувача, якщо він немає спадкоємців або вони відмовилися від прийняття майна, переданого відчужувачем; ліквідації юридичної особи – набувача; розірвання договору на вимогу відчужувача або третьої особи, якщо набувач не виконує або неналежно виконує свої обов'язки, незалежно від його вини.

Проблеми виконання договору довічного утримання мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

До перших слід віднести смерть набувача, коли за договором довічного утримання майно і зобов'язання

переходять до кола його спадкоємців. До других – необгрунтовану відмову від виконання умов договору (з боку набувача – невиконання належним чином взятих на себе зобов'язань, а з боку відчужувача – безпідставні вимоги поза договором); створення перешкод для виконання умов договору, а також інші психологічні розлади та фактори індивідуального характеру [5].

Можна окреслити основні випадки невиконання або неналежного виконання набувачем своїх обов'язків за договором довічного утримання.

1. Порушення умови договору довічного утримання (догляду) відповідно до ст. 744 ЦК України, яке полягає у ненаданні відчужувачу не тільки грошового утримання, але й відповідного догляду, якщо це передбачено умовами договору.

Предметом договору довічного утримання (догляду) має бути майно, яке відчужувач передає набувачеві та утримання та (або) догляд, яким набувач повинен забезпечити відчужувача.

Аналізуючи сутність договірних відносин сторін, вважаємо, що відчужувач за договором має основну мету – одержати догляд, утримання від особи, яка може його надати як за матеріальними, так і за моральними критеріями (такі критерії є важливими саме для відчужувача), а набувач взаємін переданою йому у власність майна зобов'язується забезпечити відчужувача чи третю особу утриманням та (або) доглядом довічно [2, с. 176, 180].

Складовою частиною матеріального забезпечення відчужувача майна може бути догляд за ним. У договорі має бути чітко обумовлено, в чому полягатиме цей догляд. Такий догляд може включати і медичне обслуговування [6, с. 118].

Також у договорі зазначаються обов'язки набувача, а саме: надавати відчужувачу довічно конкретні види матеріального забезпечення (у натуральній та/або грошовій формі) та/або догляду (опікування) у строки, передбачені договором; забезпечувати відчужувача житлом у випадку, якщо такий обов'язок передбачений договором [7, с. 272].

Як свідчить практика укладення таких договорів, а також судова практика вирішення спорів щодо них, сторони зазвичай не вдаються до конкретизації поняття «догляд», «утримання», а обмежуються загальними вказівками у договорі про те, що набувач зобов'язується сплачувати відчужувачу періодичні платежі та надавати періодичне натуральне утримання (продукти харчування, ліки, сплачувати комунальні послуги тощо) [8].

2. Неналежне виконання набувачем обов'язку надання утримання, тому що воно має епізодичний характер (періодичні дії) і не може задовольнити всі необхідні потреби відчужувача, або надання допомоги частково чи певної допомоги, яка не є доглядом у розумінні вимог договору довічного утримання.

У договорі необхідно визначити, коли та з якою періодичністю набувач повинен здійснювати надання на користь відчужувача майна, тобто забезпечення останнього утриманням і доглядом довічно [9, с. 9]. Мається на увазі, що умови утримання мають бути чітко визначені у часі: один (два чи три) раз на день, кожного дня, один раз на тиждень, місяць тощо, залежно від характеру необхідних дій утримуваного за договором довічного утримання.

Сторонами у договорі мають бути визначені обсяг і способи догляду. Якщо набувач спирається на те, що він виконував умови договору довічного утримання, оскільки надавав позивачу харчування, здійснював прибирання будинку та прибудинкової території, але не в терміни, визначені договором, або проводив частковий ремонт у будинку, а не поточний, як зазначено у договорі, то це є лише свідченням певної допомоги, яка не є доглядом у розумінні вимог договору довічного утримання.

Якщо виникає спір із приводу неналежного виконання набувачем обов'язку надання утримання, то висновки по справі у суді не повинні базуватися на неповно дослідже-

них обставинах справи і на припущеннях, які суперечать наявним матеріалам справи та вимогам норм матеріального права. Тому слід наводити конкретні факти з приводу неналежного виконання або його відсутності.

Отже, щоб не виникло ситуації, коли набувач добросовісно здійснював свої обов'язки, а пізніше відчужувач не визнав цього, посилаючись на часткове виконання, набувач може застосовувати щомісячні платіжні документи з печаткою банку про виплати відчужувачу та розписку про отримання платежу за договором, яка обов'язково повинна бути оформлена за участю свідків, або надсилати раз на місяць гроші поштою чи на рахунок підопічного, які можуть стати доказом виконання обов'язку за договором в суді.

3. Невиконання або неналежне виконанням набувачем обов'язку поховання, оплати ритуальних послуг і встановлення надгробку за договором довічного утримання.

У договорі можуть зазначатися обов'язки набувача поховати відчужувача, навіть якщо такий обов'язок не був передбачений договором. Якщо частина майна відчужувача належить спадкоємцям за законом або заповітом, то витрати на поховання мають бути розділені між ними та набувачем [9, с. 272].

За невиконання або неналежне виконання умов договору набувач майна несе відповідальність. Вона полягає у тому, що відчужувач має право відповідно до ЦК України вимагати розірвання договору, якщо набувач майна не виконує взятих на себе обов'язків.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 755 ЦК України на вимогу відчужувача або третьої особи, на користь якої був укладений договір, у разі невиконання або неналежного виконання набувачем своїх обов'язків незалежно від його вини договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний за рішенням суду.

Таким чином, ситуація ускладнюється тим, що договір може бути розірваний незалежно від вини набувача. Отже, щоб у задоволенні позову було відмовлено, потрібно довести факт належного виконання набувачем своїх зобов'язань за договором, а не лише відсутність його вини.

Договір довічного утримання є односторонньо зобов'язуючим, оскільки набувач за цим договором наділений лише обов'язками з утримання відчужувача, а відчужувач має право вимагати надання такого утримання і не несе жодних обов'язків за договором. У юридичній літературі висловлена позиція, що цей договір слід вважати взаємним, оскільки набувач має право вимагати його розірвання [1, с. 157]. Однак видається, що право вимагати розірвання договору надане будь-якій його стороні (ст. 651 ЦК України). Для договору довічного утримання право сторін на його розірвання визначене прямою вказівкою ст. 755 ЦК України. Тому не зовсім справедливо розцінювати право набувача на розірвання договору як таке, що впливає із самого договору. Законодавче закріплення такого права не впливає на характеристику договору довічного утримання як односторонньо зобов'язуючого [8].

При розірванні договору довічного утримання (догляду) на вимогу відчужувача змінюється правовий режим майна, переданого згідно із договором у власність набувачеві.

З урахуванням норми ч. 1 ст. 756 ЦК України право власності поновлюється у відчужувача. Право власності на нерухомі речі, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації. При поновленні права власності у відчужувача має відбутися факт державної реєстрації поновленого права. Тому в резолютивній частині судового рішення варто зазначити про обов'язок державного реєстратора провести реєстрацію поновленого права власності відчужувача.

Таким чином, правові наслідки розірвання договору довічного утримання (догляду) на вимогу відчужувача у разі невиконання договору набувачем відмінні від реституції як загального наслідку визнання правочину недій-

сним, хоча є зовнішня подібність – до попереднього стану повертається відчужувачу. Тому посилання у резолютивних частинах судових рішень на норми ст.ст. 215-216 ЦК України є помилковим [10].

У ч. 1 ст. 756 ЦК України передбачено, що витрати, зроблені набувачем на утримання та (або) догляд відчужувача, не підлягають поверненню. Такий досить суворий правовий підхід додатково стимулюватиме набувача добросовісно виконувати свої обов'язки за договором. У разі розірвання договору у зв'язку з неможливістю його подальшого виконання набувачем із підстав, що мають істотне значення, суд може залишити за набувачем право власності на частину майна, з урахуванням тривалості часу, протягом якого він належно виконував свої обов'язки за договором (ч. 2 ст. 756 ЦК України).

Введення такої норми має позитивний характер, оскільки спрямоване на захист інтересів добросовісних набувачів за договором. Однак за конкретних життєвих обставин режим спільної часткової власності для колишніх сторін договору може виявитися доволі проблематичним. Тому як альтернативу такому правовому наслідку на законодавчому рівні доцільно було б передбачити і можливість відшкодування набувачеві понесених витрат. Коли відчужувачами за договором довічного утримання могли бути лише непрацездатні за станом здоров'я або за віком особи, таке правило явно суперечило б меті договору. Тепер, коли знято обмеження щодо суб'єктного складу договору, суд з урахуванням конкретних обставин справи на випадок розірвання договору у зв'язку з неможливістю його подальшого виконання набувачем із підстав, що мають істотне значення, міг би присуджувати такому набувачеві часткове відшкодування понесених витрат [8].

За порушення умов договору довічного утримання (догляду) до цивільно-правової відповідальності можна притягнути тільки набувача, оскільки за цим правочинним обов'язки покладені тільки на нього. За договором довічного утримання має місце і зловживання своїми правами з боку відчужувача. На практиці досить часто бувають випадки, коли відчужувач, в основному через особисті конфлікти, відмовляється приймати належне виконання, запропоноване набувачем. У законодавстві така ситуація отримала назву «прострочення кредитора». У цьому випадку набувач може не надавати утримання та (або) догляд протягом строку, коли відчужувач відмовляється приймати належне виконання зобов'язання. При цьому набувач не буде притягатися до цивільно-правової відповідальності [11, с. 18].

Прострочення відчужувача також матиме місце, якщо він змінив своє місце проживання і не повідомив про це набувача, внаслідок чого останній не міг виконати свої обов'язки належним чином [12, с. 29].

Також трапляються випадки, коли відчужувач від'їжджає до іншого міста на постійне проживання, наприклад, до іншого населеного пункту. Тоді набувач не може виконувати свої обов'язки перед відчужувачем, і через певний час відчужувач подає позов про розірвання договору довічного утримання (догляду) через те, що він не виконується належним чином [13, с. 85]. У такому випадку відповідно до ст. 607 ЦК України набувач, скориставшись у суді доказами свідків (наприклад, сусідів відчужувача), може вимагати припинення договору довічного утримання (догляду) у зв'язку з неможливістю виконання зобов'язання.

Безпосередньою підставою звільнення від відповідальності особи, яка порушила зобов'язання, згідно зі ст. 617 ЦК може бути доведення факту порушення внаслідок випадку або непереборної сили. Однак законодавець завершує цю статтю застереженням про те, що не вважається випадком недотримання своїх обов'язків контрагентом боржника відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхід-

них коштів. Інакше кажучи, наявність цих обставин не може бути підставою для визнання невинним боржника та звільнення його від відповідальності. Отже, в ЦК України як загальне правило закладений принцип винності для застосування цивільно-правової відповідальності, яка базується на так званій психологічній теорії вини [14, с. 48].

З урахуванням доволі суворих правових наслідків у разі розірвання договору для набувача при його укладенні у тексті договору варто деталізувати усі показники утримання (догляду), щоб у майбутньому унеможливити зловживання відчужувача як при ініціюванні розірвання договору, так і для впорядкування відносин сторін під час виконання договору. Отже, нотаріус при нотаріальному посвідченні договору повинен чітко пояснювати сторонам усі ризики та максимально сприяти у формулюванні змістовної частини договору [10].

Невиконання обов'язків або неналежне виконання не завжди призводить до припинення договору. Відчужувач

має право пред'явити позов про відшкодування збитків (ст. 22 ЦК України). Розмір збитків визначається відповідно до грошової оцінки, зазначеної у договорі. У винятковому випадку існує можливість подати позов не про припинення дії договору довічного утримання, а про обов'язок набувача виконати в натурі обов'язки, взяті на себе, або про стягнення грошової компенсації всіх видів матеріального забезпечення, визначених у договорі [15, с. 525].

Підбиваючи підсумки, відмітимо, що проблеми виконання договору довічного утримання мають комплексний характер. Ураховуючи всі особливості правовідносин між відчужувачем і набувачем, у кожному конкретному випадку можна гарантувати їх законне вирішення.

Відтак, можна впевнено стверджувати, що на практиці спостерігаємо порушення прав за цим договором як із боку відчужувача, так і набувача. Це, безумовно, потребує уваги при укладенні цього договору і чіткого виконання своїх обов'язків сторонами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Довічне утримання (догляд) / Л. М. Горбунова, С. В. Богачов, І. Ф. Іванчук, О. С. Цирень ; Міністерство юстиції України. – К. : [ТОВ «Поліграф-Експрес»], 2006. – 41 с.
2. Цивільне право України : Підручник : У 2 т. / Борисова В. І., Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін. ; За заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 2. – 552 с.
3. Лаптош М. В. Договір довічного утримання : питання теорії / М. В. Лаптош, А. О. Куртакова // Трипільська цивілізація. – 2012. – № 8. – С. 58–62 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trcuv_2012_8_14.
4. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : У 2 т. / За відповід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Т. II. – 387 с.
5. Богайчук В. В. Договір довічного утримання : зобов'язання сторін та проблеми їх виконання / В. В. Богайчук // Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі : збірник наукових статей за матеріалами II міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 10 квітня 2014 року). – Житомир : ЖНАЕУ, 2014. – С. 228–230.
6. Великорода О. М. Виникнення договору довічного утримання в Україні / О. М. Великорода // Проблеми вдосконалення правового регулювання щодо забезпечення прав та основних свобод людини та громадянина в Україні : матеріали регіональної міжвузівської наукової конференції молодих вчених та аспірантів (м. Івано-Франківськ, 19 квітня 2003 року). – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – С. 118–121.
7. Цивільне право : підручник. У 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова [та ін.] ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Т. 2. – Х. : Право, 2011. – 816 с.
8. Яворська О. С. Договір довічного утримання : проблеми теорії та практики застосування / О. С. Яворська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vuzlib.com/content/view/2204/126>.
9. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – Кн. 2. – 320 с.
10. Яворська О. С. Розірвання договору довічного утримання (догляду) / О. С. Яворська // Університетські наукові записки. – 2014. – № 2. – С. 130–136 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2014_2_16.pdf.
11. Великорода О. М. Договір довічного утримання : Дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.03 / О. М. Великорода / НДІ приватного права і підприємництва Академії правових наук України. – К., 2006. – 19 с.
12. Онопенко В. Договір довічного утримання потребує вдосконалення / В. Онопенко // Право України. – 1993. – № 910. – С. 28–30.
13. Петровський А. Договір довічного утримання необхідно вдосконалювати / А. Петровський // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2002. – № 18. – С. 81–86.
14. Бервено С. Загальні засади цивільної відповідальності за порушення договірних зобов'язань / С. Бервено // Юридична Україна. – 2006. – № 5. – С. 47–51.
15. Цивільний кодекс України [Текст] : науково-практичний коментар : із зм. та доп. станом на 05 травня 2009 року / Є. О. Харитонов [та ін.] ; заг. ред. Є. О. Харитонова [та ін.]. – К. : Правова єдність, 2009. – 744 с.